

Frank Ankersmit

Over de grens tussen heden en verleden:

Antwoord op Bevernage

I

In het roemruchte jaar 1968 bracht ik de zomervakantie door bij kennissen van mijn ouders in Bordeaux. Die hadden een zomerverblijf aan het Bassin van Arcachon waar we veel zwommen en zeilden. Op een weekend kregen we bezoek van de broer van de heer des huizes. Uiteraard kwamen ook de gebeurtenissen van mei 1968 tijdens de gesprekken aan de orde en die werden toen de inzet van een fel debat tussen beide broers. In dat debat gebeurde iets interessants. Want die gebeurtenissen van mei 1968 werden door beiden direct verbonden met de oorlog – tenslotte nog maar 23 jaar tevoren beëindigd – waarin zij beiden een heel verschillende rol gespeeld hadden. De heer des huizes was een belangrijke man geweest in de Macquis – het Franse verzet – had daarbij grote moed betoond en was daarvoor beloond met een hoge Franse onderscheiding. Zijn broer, daarentegen, was marineofficier onder admiraal Darlan geweest en had dus met het Vichy-regime gecollaboreerd. Maar daar bleef het debat niet staan. Want van Frankrijk tijdens de Tweede Wereldoorlog ging het *linea recta* naar de Franse Revolutie; waarbij de ene broer zich voor de Revolutie uitsprak en de ander het gelijk van het *Ancien Regime* verdedigde.

Het was een prachtig voorbeeld van wat men wel aanduidt als ‘*les deux Frances*’, waarbij ieder van die beide ‘Frankrijken’ aan één kant staan van de grote scheur die de Franse Revolutie getrokken heeft door de Franse geschiedenis sinds 1789. En je kan zeggen dat die scheur heel de Franse geschiedenis sinds 1789 op een bepaalde manier *contemporain* maakte. Want als iets aan één kant van die scheur lag, werd dat onmiddellijk geassocieerd met, en gezien in het verlengde van, al het andere aan diezelfde kant van de scheur. Op die manier leefde het verleden van de Franse Revolutie tot in het heden voort. Het heden is een product van het verleden en daarmee in het heden aanwezig.

Nu is dat niet zo’n nieuw inzicht. Je kan zeggen dat het zogenaamde

historisme niets anders betoogde dan dat. Het historisme van Herder, Ranke, Humboldt en vele anderen was gebaseerd op het inzicht dat alles is wat het geworden is. Zo zei Herder het al: ‘wat ik ben, ben ik geworden; zoals een boom ben ik gegroeid tot wat ik ben.’¹ Bij Ranke tref je soortgelijke uitlatingen.² Of denk aan Dilthey’s ‘*was der Mensch sei, sagt ihm nur seine Geschichte*’.³ En dat geldt volgens de historisten niet alleen voor individuele mensen, maar evenzeer voor culturen, naties, volkeren, instituties, etc. Kortom voor alles wat het historisme bestudeert. En steeds is de gedachte dus dat het verleden in het heden wordt meegedragen – en daarom contemporain is met ons – voor zover dat verleden bepaalt wie wij zijn. Het verleden leeft in ons voort; en historici zijn er mede voor om ons te laten zien op welke manier. Er wordt tegenwoordig veel gesproken over dat verleden dat als een ons onbekende last op onze schouders drukt – en dat wordt dan vaak als een diepzinnig nieuw inzicht gepresenteerd – maar de gedachte is dus zo oud als het historisme.

Dat betekent overigens in het geheel niet dat het verleden voor eens en altijd vast zou leggen wie wij zijn. Want het verleden is open naar drie kanten. In de eerste plaats komt er ieder jaar een nieuw jaar bij ons verleden bij. En dus is het ook steeds weer een *ander* verleden dat bepaalt wie wij zijn. In de tweede plaats is er een verleden waarmee wij ons onmogelijk meer mee kunnen identificeren. Voorbeelden zijn het Egypte van de Farao’s, of het Perzië van Xerxes of Darius. Zij het dat die delen van verleden maar moeilijk afsterven en soms weer in een identiteit worden opgenomen wat ze weer een bepaalde mate van contemporaneïteit verleent. Bedenk hoe de Slag op het Merelveld van 1389 zeshonderd jaar later weer werd opgepoetst tijdens de conflicten in het voormalige Joegoslavië. En in de derde plaats wordt het beeld gecompliceerd door de rol die de geschiedbeoefening er zelf in speelt. Een van de mooiste uitspraken daarover vind ik altijd

1 ‘*Was ich bin, bin ich geworden. Wie ein Baum bin ich gewachsen; der Keim war da; aber Luft, Erde und alle Elemente, die ich um mich setze, mussten beitragen, den Keim, die Frucht, den Baum zu bilden.*’ J.G. Herder, “Vom Erkennen und Empfinden der menschlichen Seele”, in B. Suphan, C. Redlich, eds., *Sämtliche Werke*. 33 Bände. Band VIII, (Berlin: Weissmann, 1877): 307.

2 ‘*In allen Dingen, allezeit, kommt es auf den Ursprung an. Der erste Keim wirkt immer fort durch das ganze Wachstum, sei es bewusst oder unbewusst.*’ L. von Ranke, “Historisch-politische Zeitschrift”, in id., *Sämtliche Werke* 54 Bände. Band I. (Leipzig: Duncker und Humblot 1867): 345

3 ‘*Was der Mensch sei, sagt ihm nur seine Geschichte*’, W. Dilthey, *Gesammelte Schriften*. Band VIII (Stuttgart: Teubner, 1957): 226.

Burckhardt's ontroerende 'was einmal Jubel und Jammer war, muss nun Erkenntnis werden'.⁴ Dat wil zeggen: in de geschiedbeoefening wordt het geluk en de misère van de mensen in het verleden zelf omgezet naar de koele en objectieve historische kennis daarvan. Daar ligt dan ook de therapeutische waarde die de geschiedbeoefening hebben kan. 'Geschichte ist eine Art sich die Vergangenheit vom Halse zu schaffen'.⁵ Denk bijvoorbeeld aan de Franse negentiende eeuwse geschiedschrijving. Die was in belangrijke mate een poging om het trauma van de Franse Revolutie en wat daar op volgde te verwerken. En als François Furet het gelijk aan zijn zijde heeft in zijn *Penser la Révolution Française* van 1978 dan werd die 'Vergangenheitsbewältigung' van 1789 pas in onze tijd tot een voltooiing gebracht. Wat de psychoanalyse de getraumatiseerde geven kan, hadden de historici nu de Franse natie geboden. Aan het einde van mijn betoog kom ik hier op terug en zal ik de betekenis van deze laatste overweging enigszins nuanceren.

Dat is, in grote lijnen, de achtergrond waartegen ik wil reageren op het betoog van Berber Bevernage. Maar niet nadat ik mijn en respect en grote bewondering heb uitgesproken voor dat betoog en vooral voor zijn boek *History, Memory, and State Sponsored Violence. Time and Justice* (2012) – ongetwijfeld het beste dat over de thematiek in kwestie ooit geschreven werd. Dienovereenkomstig, het zou mij niet passen om het betoog van Bevernage te bestrijden. Ik zal mij daarom beperken tot het stellen van enkele vragen.

II

Laat ik eenvoudig beginnen. In zijn betoog beklemtoont Bevernage dat de historicus gezien zijn specifieke expertise 'Truth and Reconciliation Commissions' behulpzaam zijn kan bij het vaststellen van de feiten. Dat zal geen redelijk mens betwijfelen. Maar evenmin valt te betwijfelen dat historici die feiten gebruiken om een beeld te geven van het verleden en dat velen daarin juist hun belangrijkste taak zien. Een historische tekst is niet een waslijst van feiten, maar brengt daar een ordening in aan die ons leert hoe we die feiten moeten interpreteren. De vraag is dan of dit deel van de geschiedschrijving ook zijn waarde heeft voor waarheidscommissies. Daarover kan je op twee manieren denken. In de eerste plaats kan je zeggen dat die

4 J. Burckhardt, *Weltgeschichtliche Betrachtungen* (Bern: Hallwag, 1947): 51.

5 J.W. von Goethe, *Maximen und Reflexionen*, id. *Jubiläumausgabe in 40 Bdn.* (Stuttgart: Cotta, s.a.): 203.

historische beeldvorming het effect heeft van het verleden op afstand te plaatsen. Ten tweede is er de historistische visie die ik hiervoor al noemde, waar die beeldvorming vaak – zij het niet altijd – toont hoezeer wij de erfgenaam zijn van ons verleden. De eerste benaderingsmogelijkheid suggereert een wending richting objectiviteit – dat wil zeggen het verleden – en het afsnijden van de banden met het verleden; terwijl de andere benadering juist een wending richting het subject – dat wil zeggen, onszelf – te zien geeft en zodoende een versteviging van de banden tussen heden en verleden. In veel gevallen zal de spanning tussen beide benaderingen verhuld blijven. Maar in het geval van een pijnlijk en gewelddadig verleden zal die spanning (zeer) oplopen. De slachtoffers uit het recente verleden zullen de banden tussen heden en dat recente verleden maximaal willen aanhalen om op die manier de schuldigen op het matje te kunnen roepen. De schuldigen zullen daarentegen kiezen voor objectivering om zich op die manier van hun misdaden vrij te pleiten. Dat is het dilemma.

Het zit nu een keer in de aard van de geschiedbeoefening dat die ruimte laat voor beide hoorns van dit dilemma. Ik zou daarom in dit verband aan Bevernage de volgende drie vragen willen voorleggen. In de eerste plaats, ziet hij dat dilemma ook? En, in de tweede plaats, indien ja, zou hij daaruit concluderen dat je in die waarheidscommissies eigenlijk geen beroep kan doen op de geschiedbeoefening in de eigenlijke zin van het woord – en dan denk ik vooral aan de dimensie van die beeldvorming (die er in die waarheidscommissies inderdaad vaak nogal bekaaid afkomt)? In de derde plaats – en in het verlengde daarvan – volgt daaruit dat historici alleen behulpzaam kunnen zijn bij het vaststellen van de feiten en dat dit wellicht verklaart waarom de rol van historici in waarheidscommissies altijd relatief beperkt bleef? Meer in het bijzonder, zou een zeer beperkte rol van historici in waarheidscommissies dan ook eigenlijk niet een goede zaak zijn? Want van de bemoeienis van historici daarmee valt weinig heil te verwachten. Aan de ene kant bedreigt die de dimensie van de beeldvorming in de geschiedbeoefening. Wat verkeerd is. En aan de ander kant bedreigt diezelfde beeldvorming de kansen van de slachtoffers van een gewelddadig verleden om hun gelijk te halen. Wat ook heel verkeerd is. Noch de geschiedbeoefening, noch de gerechtvaardigde wens van de slachtoffers van een gewelddadig verleden dat hun recht gedaan zal worden, heeft daarom iets te winnen van het betrekken van de geschiedbeoefening bij waarheids- en verzoeningscommissies. Of is dat een verkeerde en overhaaste conclusie?

III

Dat brengt mij bij een volgende kwestie. Als het in die waarheids- en verzoeningscommissies althans mede gaat om recht doen aan de slachtoffers en als de geschiedbeoefening hier een betrekkelijk hulpeloos instrument blijkt – zoals we zojuist zagen – is het juridische discours hier dan niet veel meer geëigend dan dat van de historicus? Zeker, er is *common ground* tussen beide: zowel de geschiedbeoefening als de rechtspraak behoeven een zoveel mogelijk nauwkeurige vaststelling van de feiten. Maar waar die in de geschiedbeoefening de basis is voor beeldvorming, daar zijn die voor de jurist de basis om te komen tot een rechterlijk oordeel. Daar zit een wereld van verschil tussen. Voor de historicus bestaan er geen vaste regels voor hoe je van historische feiten tot beeldvorming komt. Je zou kunnen zeggen dat iedere geschiedschrijving een voorstel is voor hoe die regels er in een individueel geval uit zouden moeten zien, en dat het historisch debat de vraag betreft in hoeverre zo'n voorstel de instemming verdient of niet. Dat is heel anders in de rechtspraak. Daar gaat het om de vraag hoe de feiten omtrent het gedrag van een beklaagde zich verhouden tot de in het strafrecht vastgelegde regels voor strafbaar handelen. De historicus werkt van de feiten naar iets algemeen – de beeldvorming – de jurist bewandelt de omgekeerde weg en gaat van de algemene regels van het strafrecht naar de feiten van een strafbare handeling.

Voor zover dit de verhouding tussen het historische en het juridische discours juist weergeeft, ligt hier een verklaring voor het gegeven dat het historisch discours alleen maar een sta-in-de-weg is bij waarheids- en verzoeningscommissies, terwijl die commissies haast onvermijdelijk in het juridisch discours terecht komen. Dat zit zo. Historici erkennen beroeps-halve de historiciteit van normen en waarden, zowel in religie, als moraal en recht. Zij wijzen er graag op dat men in bijvoorbeeld de Middeleeuwen anders dacht over goed en kwaad dan tegenwoordig. Een beroemd voorbeeld is het boek *Rewriting the Soul* van 1998 van de filosoof Ian Hacking die erop wees dat rond 1830 het huwelijk van een vijfenveertigjarige man met een veertienjarig meisje volstrekt acceptabel was, terwijl zo iemand nu van pedofilie beschuldigd zou worden.⁶ De erkenning door historici van de historiciteit van normen en waarden is uiteraard een lastige belemmering voor de veroordeling van wat er in onze ogen in het verleden misgegaan is.

6 I. Hacking, *Rewriting the Soul: Multiple Personality and the Sciences of Memory* (Princeton: Princeton UP, 1998).

Dat is met de rechtspraak anders – zij het dat het probleem zich ook daar onder de rubriek van de zogenaamde ‘verzachtende omstandigheden’ wel voordoet. Dat komt doordat de jurist als het ware de tijd stiltzet. Hij heeft alleen te maken met de vraag hoe het handelen van een bepaalde persoon, onder een bepaalde beschrijving daarvan, valt onder een bepaalde bepaling in het wetboek van strafrecht en, vervolgens, met wat voor strafmaat daar uit voortvloeit. De tijd speelt daar geen rol. Behalve dan vanuit de optiek van de verjaring. En het feit dat verjaring altijd een ja of nee kwestie is, suggereert al dat men in het recht de tijd buiten de deur wil houden.

Nu wijst Bevernage terecht op een complicatie die zich hier voordoet, namelijk dat van wat hij aanduidt als ‘*transitional justice*’. Je hebt met waarheidscommissies van doen nadat je van het ene regime naar een ander regime bent overgegaan. Bijvoorbeeld van het Apartheids-regime in Zuid-Afrika naar dat van staatrechtelijke rassengelijkheid. En dan kan je niet zomaar de onder het oude regime begane misdaden straffen met een beroep op de wetgeving van het nieuwe. Want onder het oude regime waren die misdaden niet strafbaar –zoals de oude regel het zegt, ‘*nulla poena sine lege*’ (geen straf zonder wetsregel).

In gevallen als Zuid-Afrika, Argentinië of als dat van Hitlers genocide op de Joden is dat evident onaanvaardbaar. Maar voor die gevallen bestaat een – althans in principe – goed verdedigbare oplossing. Je kan zeggen dat er gedragingen zijn die ieder redelijk mens als misdadig zou zien en die daarom ook strafbaar zijn zelfs als ze dat onder een bepaalde juridische dispensatie niet waren. Men spreekt dan van ‘misdaden tegen de mensheid’. Om drie redenen valt dan van het historiserings-argument niet veel te duchten. In de eerste plaats, gaat het hier steeds om misdaden uit een betrekkelijk recent verleden. En dan kan historisering sowieso weinig uitrichten. In de tweede plaats, met een beroep op Hans Kelsens zogenaamde ‘*Grundnorm*’, kan bestraffing tot op zekere hoogte wel degelijk opgehangen worden aan zelfs de juridische orde die de misdaden op het eerste gezicht leek te legitimeren. Je kan dan hard maken dat bijvoorbeeld Duitse rechters die onder Hitler instemden met de moord op de Joden in feite inconsistent waren. Hoe dat precies zit, is een ingewikkelde rechtsfilosofische zaak die ik nu maar even laat voor wat het is. En in de derde plaats zijn er allerlei internationale verdragen die ook misdadige regimes ertoe verplichten om bepaalde mensenrechten te respecteren. Op die manier kan je onder het ‘*nulla poena sine lege*’ argument uitkomen. Dat brengt mij bij twee vragen aan Bevernage. In de eerste plaats, ziet hij in die notie van de ‘misdaden

tegen de mensheid' ook het beste instrument voor een juiste omgang met de in Argentinië en in Zuid-Afrika begane misdaden? En, indien ja, zou hij dan ook instemmen met de door hem geciteerde Rousso dat de historicus zich verre moet houden van waarheidscommissies met uitzondering van die 'fact-finding'?

IV

Tenslotte kom ik toe aan de door Bevernage aan de orde gestelde grens tussen heden en verleden. Dat is misschien wel het meest ingewikkelde probleem. De historist voor wie het heden is wat het geworden is, zal sowieso een probleem hebben met het idee van die grens. Wel zal hij toegeven dat sommige delen van het verleden het heden meer bepalen dan andere. Maar dat heeft weinig of niets te maken met die grenzen tussen heden en verleden. Soms kan een heel ver terugliggend deel van het verleden veel bepalender zijn dan recentere, toch ook niet onbelangrijke, gebeurtenissen. Denk aan die Slag op het Merelveld die ik al noemde. En wat zich een kleine tweeduizend jaar geleden in Jeruzalem afspeelde is voor veel hedendaagse Amerikanen belangrijker dan de Eerste Wereldoorlog, of zelfs de Tweede Wereldoorlog. Bovendien kunnen dit soort dingen ook nog eens snel veranderen. Want in de jaren 1950, toen de Amerikanen zich even weinig druk maakten om religie als wij dat nu in Europa doen, waren beide wereldoorlogen vast belangrijker voor hen dan wat er tweeduizend jaar geleden in Jeruzalem voorviel.

Er valt daarom niet veel zinnigs te zeggen over die grens tussen heden en verleden, zo die grens al te trekken valt. Maar ik durf nog wel de stelling voor mijn rekening te nemen dat historici daar weinig invloed op uit kunnen oefenen. Neem weer het voorbeeld van Furet's *Penser la Révolution Française* van 1978. Als hij gelijk heeft met zijn stelling dat de Franse Revolutie nu echt tot het verleden behoort, dan heeft dat meer te maken met allerlei, sociale, economische en politieke ontwikkelingen in het Frankrijk van na de Tweede Wereldoorlog, dan met het verloop van het geschiedkundig debat over de Revolutie. Dat debat gaat rustig door en heeft zijn eigen logica, los van hoe men zich in het huidige Frankrijk opstelt ten opzichte van de Revolutie. Ook al is het waar dat dit huidige debat zich weg beweegt van de politieke dimensie van de Revolutie die zolang het beeld beheerste. Maar, alweer, de tegenwoordige focus op de cultuurhistorische aspecten van de Revolutie heeft zijn grond in ontwikkelingen binnen de geschiedbeoefening

in de brede zin van het woord en niet in hoe de gemiddelde Fransman over de Revolutie denkt.

Uitzondering op het voorgaande is de door Pierre Nora op de agenda geplaatste thematiek van de '*lieux de mémoire*'. Nora kwam daarmee aanzetten omdat hij, net als Furet, constateerde dat de Franse Revolutie niet meer leefde voor de gemiddelde Fransman. Hij betreurde dat en wilde onderzoeken hoe het zover heeft kunnen komen. *Leitmotiv* daarbij was het idee dat die vroegere, nog levende band met de Franse Revolutie zijn belichaming vond in hoe de Revolutie herinnerd werd. Het onderzoek naar de *lieux de mémoire* was dus in dit geval vooral de geschiedenis van hoe die herinnering langzamerhand afstierf – tot alleen de academische geschiedschrijving van de Franse Revolutie overbleef. Dat suggereert al een zekere oppositie tussen herinnering en geschiedschrijving. Nora beklemtoonde die oppositie zelf ook door er op te wijzen dat het juist die academische geschiedbeoefening geweest was die allerlei in de herinnering verankerde mythes over de Franse Revolutie genadeloos onderuithaalde.

Ook dat lijkt te bevestigen dat historici in waarheidscommissies weinig te zoeken hebben (behalve dan, alweer ten behoeve van die '*fact finding*'). Want het zal geen betoog behoeven dat de herinnering aan de misdaden van het regime van Videla in Argentinië en van het Apartheids-regime nog vers in de herinnering liggen. Alle historici tezamen zouden die herinnering niet restloos van '*Jubel und Jammer*' in objectieve wetenschappelijke 'Erkenntnis' kunnen transformeren, gesteld al dat zij dat zouden willen en dat dat een goede zaak zou zijn. *Quod non*. '*Jubel und Jammer*' gaan aan objectieve historische '*Erkenntnis*' vooraf en die laatste heeft op de eerste weinig invloed. Wederom is daarom mijn vraag aan Bevernage of hij niet ook zou menen dat historici zich beter niet kunnen bemoeien met hoe de slachtoffers van een misdadig regime hun trauma's verwerken?